

ROZDZIAŁ 1

SYLWESTER BĘBAS

Problem bezdomności w Polsce – wybrane aspekty pedagogiczne

W Polsce problem bezdomności dopiero po roku 1989, po zmianach ustrojowych, urósł do rangi problemu społecznego i stał się przedmiotem polityki społecznej państwa. Wcześniej ze względów ideologicznych problem bezdomności nie mógł stać się przedmiotem analizy naukowej. Bezdomność należy identyfikować jako jeden z najpoważniejszych problemów społecznych. Problem bezdomności nie jest oczywiście tylko problemem polskim, pojawia się na wszystkich kontynentach, jawiąc się jako jedna z form wykluczenia społecznego.

O bezdomności pisze się coraz częściej, ukazując jej różnorodne oblicza¹. Warto wskazać, że w różnych opracowaniach naukowych coraz częściej bezdomność łączona jest z innymi problemami². O bezdomności pisze się również w kontekście polityki społecznej,

1 L. Anderson, D.A. Snow, *Identity Work among the Homeless: The Verbal Construction and Avowal of Personal Identities*, „American Journal of Sociology” 1987, nr 92; L. Anderson, D.A. Snow, D. Cress, *Negotiating the public realm: stigma management and collective action among the homeless* [w:] S.E. Cahill, L.H. Lofland (red.), *Research in Community Sociology: The Community of the Streets*, Greenwich 1994; W.T. Armaline, *Kids need structure: negotiating rules, power, and social control in an emergency youth shelter*, „American Behaviors Science” 2005, nr 48; P.O. Buck, P.A. Toro, M.A. Ramos, *Media and professional interest in homelessness over 30 years (1974–2003)*, „Analyses of Social Issues and Public Policy” 2004, 4; R. Burrows, *The social distribution of the experience of homelessness* [w:] R. Burrows, N. Pleace, D. Quilgars (red.), *Homelessness and social policy*, London 1997; V. Busch-Geertsema, *Urban Governance, Homelessness and Exclusion: Homelessness and Access to Space in Germany* [w:] J. Doherty, B. Edgar (red.), *In my Caravan, I feel like Superman. Essays in Honour of Henk Meert 1963–2006*, Brussels 2008.

2 A. Kinal, *Bezdomność jako wyzwanie dla społeczności lokalnej*, „Rocznik Lubuski” 2003, t. XXIX, cz. I; M. Oliwa-Ciesielska, *Piętno nieprzystosowania. Studium o wyizolowaniu społecznym bezdomnych*, Poznań 2004; D. Piekut-Brodzka, *O bezdomnych i bezdomności – aspekty fenomenologiczne, etiologiczne i terapeutyczne*, Warszawa 2000; M. Pisarska, *Miejskie schronisko dla bezdomnych kobiet*, „Praca Socjalna” 1993, nr 4; M. Pisarska, *Bezdomni w Łodzi – analiza socjologiczna*, „Polityka Społeczna”

pracy socjalnej czy mieszkalnictwa³. O losach ludzi bezdomnych z właściwą sobie wrażliwością pisał Jan Paweł II:

Jednak, niestety, jakże wielu jest tych, co żyją wyrwani z ciepła rodzinnego i gościnności właściwej atmosfery domu! Myślę o ukrywających się, o uchodźcach, o ofiarach wojen i naturalnych katastrof, jak również o osobach zmuszonych do tak zwanej emigracji ekonomicznej. A co powiedzieć o wysiedlonych rodzinach, o tych, które nie mogą znaleźć mieszkania, o wielkiej rzeszy ludzi starszych, którym, niska emerytura nie pozwala na zabezpieczenie sobie godnego mieszkania za dostępną cenę?! Te niedostatki z kolei przeradzają się w prawdziwe nieszczęścia, jak: alkoholizm, przemoc, prostytutka, narkomania. Wskazałem, że prawo do mieszkania musi być przyznane nie tylko jednostce jako podmiotowi, ale rodzinie tworzonej przez osoby. Rodzina, jako podstawowa komórka społeczna, ma prawo do odpowiedniego mieszkania potrzebnego do życia, do zbudowania autentycznej harmonii domowej⁴.

W moim opracowaniu skupię się na trzech problemach dotyczących bezdomności: definicji zjawiska, typologii bezdomności i strategii rozwiązywania problemów bezdomności.

1. Definicje bezdomności

W literaturze przedmiotu podano wiele definicji próbujących wyjaśnić pojęcie bezdomności⁵. Powszechne określenie bezdomności jest związane z sytuacją człowieka pozbawionego dachu

-
- 1994, nr 11/12; P. Poławski, *Obrazy bezdomnych i bezdomności. Instytucjonalizacja reakcji na problem społeczny*, „Polityka Społeczna” 2001 nr 1; M. Porowski, *Bezdomność – obraz zjawiska i populacji ludzi bezdomnych* [w:] T. Pilch, I. Lepalczyk (red.), *Pedagogika społeczna*, Warszawa 1995; A. Przymeński, *Bezdomność. Polityczno-społeczna definicja i formy zjawiska*, „Praca Socjalna” 1998, nr 4; A. Przymeński, *Zjawisko bezdomności w Polsce współczesnej*, „Polityka Społeczna” 1998, nr 4; A. Przymeński, *Bezdomność jako kwestia społeczna w Polsce współczesnej*, Poznań 2001; L. Stankiewicz, *Zjawisko bezdomności. Etapy przechodzenia w stan bezdomności*, „Auxilium Sociale” 1999, nr 1/2; L. Stankiewicz, *Zrozumieć bezdomność*, Olsztyn 2002; J. Śledzianowski, *Towarzystwo Pomocy im. św. Brata Alberta a Bezdomność*, Wrocław 1995; K. Wierzbicka, *Problem bezdomności w Polsce* [w:] E. Kuminek (red.), *Strefy niedostatku i nędzy mieszkaniowej w Polsce*, Warszawa 1990; D. Zalewska, M. Oliwa-Ciesielska, I. Szczepaniak-Wiecha, S. Grzegorski, *Formy pomocy bezdomnym. Analiza ułatwień i ograniczeń problemu*, Warszawa 2005.
- 3 M. Abucewicz-Szcześniak, *Bezdomność we współczesnej literaturze przedmiotu*, „Polityka Społeczna” 2001, nr 1; B. Bartosz, E. Błażej, *O doświadczaniu bezdomności*, Warszawa 1995; Ł. Browarczyk, M. Dębski (red.), *Forum. O bezdomności bez lęku*, Gdańsk 2010; M. Dębski, *Socjodemograficzny portret zbiorowości ludzi bezdomnych województwa pomorskiego – grudzień 2007* [w:] A. Dębska-Cenian, G. Cis, A. Maj, B. Prusak (red.), *Pomost. O bezdomności bez lęku*, Gdańsk 2007.
- 4 Jan Paweł II, *Orędzie na Wielki Post 1997*, „L'Osservatore Romano” 1997, nr 3, s. 3.
- 5 M. Dębski, K. Stachura (red.), *Oblicza Bezdomności*, Gdańsk 2008; P. Dobrowolski, I. Mądry (red.), *Ubodzy i bezdomni*, Katowice 1998; M. Duda (red.), *Bezdomność: Trudny problem społeczny*, Kielce 2008; A. Duracz-Walczak (red.), *W kręgu problematyki bezdomności polskiej*, Gdańsk 2001/2002; A. Duracz-Walczak, *Bezdomność w Polsce – o ujednolicenie pojęć*, „Polityka Społeczna” 1998,

nad głową lub nie posiadającego własnego mieszkania⁶. Wiele definicji główny nacisk kładzie na problemy mieszkaniowe. Inne problemy podnoszone w kontekście definicji bezdomności dotyczą czasu – jak długo ktoś ma być pozbawiony domu, aby został uznany za bezdomnego.

Bezdomny to „człowiek nie posiadający własnego mieszkania lub osoba o specyficznych predyspozycjach, która nie akceptuje norm społecznych, która w imię wolności dokonała wyboru pewnego sposobu życia – typ wędrowca tułacza”⁷. E. Moczuk podaje, że bezdomność to „względnie trwała sytuacja człowieka nie posiadającego własnego mieszkania albo w ogóle pozbawionego dachu nad głową”⁸. H. Kubicka podaje, że bezdomność oznacza

sytuację człowieka nie posiadającego domu lub miejsca stałego pobytu, gwarantującego mu poczucie bezpieczeństwa, zapewniającego schronienie przed niekorzystnymi warunkami atmosferycznymi oraz zaspokojenie podstawowych potrzeb na poziomie uznanym w danym społeczeństwie za wystarczający⁹.

P. Rossi definiuje bezdomność jako „nieposiadanie odpowiedniego oraz regularnego dostępu do typowego miejsca zamieszkania”¹⁰. Od samego początku badacze, uznając praktyczną użyteczność takich definicji, wskazują na problemy z nimi związane. Dyskusja dotyczy przede wszystkim wątpliwości pojawiających się przy próbach dookreślenia, co rozumiemy przez „miejsce zamieszkania”.

Europejska Federacja Narodowych Organizacji Pozarządowych Pracujących na rzecz Bezdomnych FEANTSA zaznacza, że nie można mówić o jednej właściwej definicji bezdomności¹¹. Z jej ramienia eksperci, skupieni w Grupie Roboczej do spraw Danych oraz

-
- nr 5–6; K.W. Frieske, *O potrzebie de-instytucjonalizacji bezdomności*, „Polityka Społeczna” 2001, nr 1; H. Gąsior, *Fenomen bezdomności*, „Auxilium Sociale” 1998, nr 1; R. Gieramkowska, *Oblicza bezdomności. Teoria i praktyka* [w:] J. Grotowska-Leder, K. Faliszek (red.), *Ekсклюzja i inkluzja społeczna. Diagnoza – uwarunkowania – kierunki działań*, Toruń 2005; M. Gralewicz, *Bezdomność jako przejaw adaptacji społecznej* [w:] P. Dobrowolski, I. Mądry (red.), *Ubdzdy i bezdomni*, Katowice 1998.
- 6 M. Porowski, *Bezdomność* [w:] D. Lalak, T. Pilch (red.), *Elementarne pojęcia pedagogiki społecznej i pracy socjalnej*, Warszawa 1999 s. 30.
- 7 M. Pisarska, *Miejskie schronisko dla bezdomnych kobiet*, „Praca Socjalna” 1993, nr 4, s. 39.
- 8 E. Moczuk, *Bezdomność jako problem społeczny w świadomości osób bezdomnych*, „Polityka Społeczna” 2000, nr 10, s. 14.
- 9 H. Kubicka, *Bezdomność – przykład zagrożenia rozwoju społeczno-kulturowego przez stopniową utratę związków z innymi a instytucjonalne możliwości i granice włączania społecznego* [w:] E. Marynowicz-Hetka (red.), *Pedagogika społeczna*, Podręcznik akademicki, t. 1, Warszawa 2006, s. 336.
- 10 P.H. Rossi, *Down and Out in America: The Origins of Homelessness*, Chicago 1989, s. 10.
- 11 FEANTSA (*European Federation of National Organisations Working with the Homeless*) funkcjonuje od 1989 roku jako stowarzyszenie non-profit, w oparciu o prawo belgijskie. Skupia ponad 60 organizacji pozarządowych z Europy. Jej członkami są stowarzyszenia pracujące z bezdomnymi, takie jak federacje schronisk, organizacje mieszkań socjalnych i tzw. gazety uliczne (*street papers*) – opracowywane i dystrybuowane przez osoby bezdomne. Jest dofinansowywana przez Komisję Europejską (departament generalny ds. zatrudnienia i spraw społecznych), wspierana przez Parlament Europejski, a także ma status konsultacyjny dla Rady Europy. Współpracuje z ONZ. Od 1991 roku działa jako Europejskie Obserwatorium Bezdomności i należy do Platformy Europejskich Społecznych Organizacji Pozarządowych. Promuje i wspiera pracę organizacji pozarządowych, które zajmują się świadczeniem usług na potrzeby osób bezdomnych [za:] FIPress, Raport *Bezdomność w Polsce i w Europie*, <http://wiadomosci.ngo.pl/wiadomosc/37738.html> (15.12.2010).

Europejskim Obserwatorium Bezdomności, opracowujący Europejską Typologię Bezdomności i Wykluczenia Mieszkaniowego ETHOS, podają, że o bezdomności można mówić w dwóch aspektach 1) w braku dachu nad głową jako braku lokum; 2) w posiadaniu miejsca do życia spełniającego warunki mieszkalne¹². Oba te pojęcia różni domena fizyczna, natomiast łączy prawna (brak tytułu prawnego do wyłączności zajmowanej powierzchni) i społeczna (brak przestrzeni prywatnej, która gwarantuje bezpieczeństwo, pozwalając jednocześnie na relacje społeczne)¹³. Jeśli sytuacja mieszkaniowa człowieka pozbawiona jest jednej lub kilku domen, staje się wówczas jakimś rodzajem bezdomności lub wykluczenia mieszkaniowego¹⁴.

B. Petrozolin-Skowrońska podaje, że

bezdomność to zjawisko społeczne polegające na braku domu lub miejsca stałego pobytu, gwarantującego jednostce lub rodzinie poczucie bezpieczeństwa, zapewniającego schronienie przed niekorzystnymi warunkami atmosferycznymi oraz zaspokojenie podstawowych potrzeb na poziomie uznawanym w danym społeczeństwie za wystarczający¹⁵.

Zbliżoną definicję proponuje ONZ, zaznaczając, że bezdomność dotyczy osoby pozbawionej dachu nad głową bądź dysponującej czymś, czego nie można nazwać domem¹⁶. Inne ujęcie definicji przedstawił A. Przyemeński, który określił bezdomność jako

sytuację osób lub rodzin, które w danym czasie nie mają i własnym staraniem nie mogą zapewnić sobie takiego schronienia, które mogłyby uważać za swoje i które spełniałoby minimalne warunki, pozwalające uznać je za pomieszczenia mieszkalne¹⁷.

Z uwagi na niejednorodność definicji D. Piekut-Brodzka rozdzieliła znaczenie określeń: „bezdomność” i „osoba bezdomna”, zaznaczając, że „osoba bezdomna” sygnalizuje o sytuacji mieszkaniowej danej osoby lub o posiadanej specyficznej właściwości predysponującej do danego sposobu życia – wędrowca, tułacza¹⁸. Ustawa o pomocy społecznej za bezdomnego uznaje

12 *Koncepcyjna i operacyjna definicja bezdomności i wykluczenia mieszkaniowego FEANTSA*, <http://www.bezdomnosc.edu.pl/content/view/19/71/> (11.10.2010).

13 Istnieją trzy domeny konstytuujące „dom”: 1) domena fizyczna (przestrzeń, lokum umożliwiające zaspokojenie potrzeb i ochronę przed warunkami atmosferycznymi); 2) domena społeczna (pozwala na prywatności i doświadczania relacji i życia społecznego); 3) domena prawna (posiadanie gwarancji ochrony dóbr i bezpieczeństwa zamieszkiwania łącznie z tytułem prawnym do zajmowanego lokum). [za:] *ibidem*.

14 W zależności od tego, jakiej domeny lub domen pozbawiona jest sytuacja mieszkaniowa człowieka, powstaje siedem teoretycznych obszarów bezdomności, które po uporządkowaniu układają się w cztery kategorie koncepcyjne: bez dachu nad głową, bez miejsca zamieszkania, niezabezpieczone zakwaterowanie oraz nieodpowiednie zakwaterowanie. Dwie pierwsze kategorie oznaczają bezdomność, dwie ostatnie wykluczenie mieszkaniowe.

15 B. Petrozolin-Skowrońska (red.), *Nowa Encyklopedia Powszechna PWN*, Warszawa 1995.

16 *Dokument z okazji Międzynarodowego Roku Schronienia dla Bezdomnych*, „L'Osservatore Romano” 1988, nr 2, s. 7.

17 M. Tyl, *Dysfunkcjonalność rodziny a bezdomność*, „Praca Socjalna” 2005, nr 1, s. 47.

18 D.M. Piekut-Brodzka, *O bezdomności i bezdomnych. Aspekty fenomenologiczne, etiologiczne, terapeutyczne*, Warszawa 2000, s. 36.

osobę niezamieszkującą w lokalu mieszkalnym w rozumieniu przepisów o ochronie praw lokatorów i mieszkaniowym zasobie gminy i niezameldowaną na pobyt stały, w rozumieniu przepisów o ewidencji ludności i dowodach osobistych, a także osobę niezamieszkującą w lokalu mieszkalnym i zameldowaną na pobyt stały w lokalu, w którym nie ma możliwości zamieszkania¹⁹.

2. Typologie bezdomności

W literaturze przedmiotu wyróżniana się poszczególne kategorie bezdomnych i proponuje się określone typologie²⁰:

1. Bezdomni z konieczności – typologia ta dotyczy w całości tej kategorii osób, o których bezdomności przesądziły czynniki zewnętrzne (egzogenne), niezależne od człowieka, np. bezrobocie i ubóstwo strukturalne, deinstytucjonalizacja, eksmisja bez prawa do lokalu socjalnego itd. Wymuszona bezdomność ma miejsce również wtedy, gdy utrata domu następuje na skutek wystąpienia klęsk żywiołowych. Bezdomność z konieczności dotyka człowieka wbrew jego woli, potrzebom i aspiracjom, jest odczuwana jako stan frustrującej deprivacji ze wszystkimi tego konsekwencjami psychicznymi i traktowana jako wyraz upośledzenia społecznego czy dyskryminacji.
2. Bezdomność z wyboru – osobnego omówienia wymaga typ bezdomności, który kilku badaczy problemu uznaje za stan wybrany, determinowany uwarunkowaniami osobowościowymi. Na ten temat toczy się żywa polemika. Przeciwstawiane są sobie racje na temat, czy bezdomny to osoba, która odrzuciła normy społeczne, czy może ich w ogóle nie przyswoiła, czy bezdomny to człowiek, który wybrał dany model życia, czy może na skutek nie zapoznania się z innymi wzorami w procesie socjalizacji realizuje najlepiej przyswojony sposób postępowania.
3. Bezdomność jawna – mamy z nią do czynienia w sytuacji rzeczywistego braku dachu nad głową. Tego rodzaju bezdomność nazywa „bezdomnością *sensu stricto*”. Pojęciem tym określa się sytuację braku własnego mieszkania i jednocześnie innego możliwie stałego, choćby zastępczo traktowanego schronienia, przeznaczonego i przystosowanego do zamieszkania. Według osądu autora jest to ekstremalna postać bezdomności, towarzyszy jej pozorna lub autentyczna akceptacja tego stanu rzeczy oraz nawarstwienie różnego rodzaju zaburzeń psychosomatycznych i dewiacji.
4. Bezdomność ukryta – ma miejsce wówczas, gdy warunki mieszkaniowe, w jakich żyją konkretne osoby, odbiegają od przeciętnych i akceptowanych w danym społeczeństwie. Ten rodzaj bezdomności nazywa „bezdomnością *sensu largo*” (w opozycji do „bezdomności *sensu stricto*”),

19 Ustawa z dn. 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej (Dz.U. z 2004 r. Nr 64, poz. 593, art. 6 pkt. 8).

20 M. Porowski, *Bezdomność – obraz zjawiska i populacji ludzi bezdomnych*, [w:] T. Pilch, I. Lepalczyk (red.), *Pedagogika społeczna*, Warszawa 1995, s. 434; A. Przymeński, *Bezdomność. Polityczno-społeczna...*, s. 20; M. Oliwa-Ciesielska, *Piętno nieprzystosowania. Studium o wyizolowaniu społecznym bezdomnych*, Poznań 2004; A. Kinal, *op.cit.*; A. Przymeński, *Bezdomność jako...*

5. Bezdomność pozaschroniskowa – do tej typologii bezdomności zalicza się większy udział (m.in. „ulicznych”) czynnych alkoholików oraz osób głęboko dysocjalnych – nie przejawiających dążeń do zmiany aktualnego sposobu życia.
6. Bezdomność schroniskowa – wśród bezdomnych schroniskowych, czyli przebywających w różnego rodzaju przeznaczonych dla nich domach wspólnotowych, schroniskach, noclegowniach itp., częściej zdarzają się osoby zaangażowane w poprawę swojej sytuacji życiowej, uczestniczące w różnych formach terapii, pracujące, a także osoby starsze, zniezdolnione, trwale zdane na pomoc społeczną.
7. Bezdomność przejściowa/tymczasowa – dotyczy w pierwszej kolejności osób, u których wystąpił kryzys w relacjach z bliskimi w miejscu stałego pobytu, wyrażający się niemożnością przebywania z rodziną pod jednym dachem w jakimś dystansie czasowym. Są w tej kategorii kobiety uciekające z domu przed znęcającym się mężem, niezamężne kobiety w ciąży uciekające przed presją najbliższego otoczenia lub też wyrzucone z domu przez rodzinę.
8. Bezdomność długotrwała – w przypadku bezdomności długotrwałej istnieje domniemanie nieodwracalności jej przyczyn – na ogół wewnętrznych, tj. tkwiących w osobie.
9. Bezdomność frykcyjna – jej cechą jest naprzemiennosc okresów bezdomności z okresami pomieszkiwania we w miarę normalnych warunkach wraz z podjęciem np. sezonowej pracy.
10. Bezdomność płytka – charakteryzuje osoby bezdomne jako te, które utraciły możliwość normalnego zaspokajania potrzeb mieszkaniowych, ale zachowują zdolność samodzielności życiowej.
11. Bezdomność głęboka – obejmuje ona bardzo dużą różnorodność przypadków, gdzie podstawowym i pierwotnym problemem nie jest brak mieszkania, lecz wielorakie upośledzenia w różnych sferach życia. W tym stanie znajdują się ludzie, którzy stali się bezdomnymi w rezultacie długiego procesu społecznego marginalizowania.
12. Bezdomność oniryczna – dotknięte tą formą bezdomności są osoby pozbawione wyobrażenia domu jako elementu psychiki. Dotyczy to zwłaszcza osób wychowywanych od najmłodszych lat w domach dziecka.
13. Bezdomność normatywna – zachodzi wówczas, gdy dana osoba nie wynosi z kręgu domowo-rodzinnego wartości, które by ją tam „zakorzeniały”.
14. Bezdomność społeczna – z bezdomnością społeczną mamy do czynienia wówczas, gdy ktoś w miejscu zamieszkania przeżywa brak emocjonalnych i społecznych więzi z racji bycia osobą samotną lub przez fakt przebywania w rodzinie dysfunkcyjnej, gdzie relacje między domownikami mają charakter patologiczny. Przejawy tej bezdomności to m.in. brak zaspokojenia potrzeby bezpieczeństwa, zrozumienia, przynależności.
15. Bezdomność funkcjonalna – jest to stan, w którym warunki domowe nie pozwalają na zaspokojenie elementarnych potrzeb jednostki.
16. Bezdomność materialna – w tym ujęciu bezdomnym będzie ten, kto pozbawiony jest miejsca, w którym może się schronić, odpocząć.

3. Strategie rozwiązywania problemów bezdomności

W przeciwieństwie do wielu krajów europejskich Polska nie ma własnej strategii rozwiązywania problemu bezdomności. Mimo wysokich kosztów społecznych i ekonomicznych, a także niepokojącej skali bezdomności, brakuje w naszym kraju planu kompleksowego rozwiązania tego problemu.

Najważniejszymi aktami regulującymi (aczkolwiek niepełnie) sytuację osób bezdomnych są: Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r.²¹, ustawa z 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej²², ustawa z 28 listopada 2003 r. o świadczeniach rodzinnych²³ (akt ten jest istotny głównie ze względu na sytuację bezdomnych matek z dziećmi), ustawa z 1 czerwca 2004 r. o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy²⁴ (dotyczy aktywizacji zawodowej osób bezdomnych), Ponadto, biorąc pod uwagę niezwykle aktywny sektor organizacji non-profit, należy wspomnieć o przepisach regulujących ich funkcjonowanie, mianowicie: prawo o stowarzyszeniach²⁵, ustawę o działalności pożytku publicznego i wolontariacie²⁶, ustawę o fundacjach²⁷, ustawę o zbiórkach publicznych²⁸. Warto wspomnieć też rozporządzenie w sprawie szczegółowych zasad opracowywania programu wychodzenia z bezdomności i sposobu jego realizacji²⁹.

Osobom bezdomnych zgodnie z przepisami ustawy o pomocy społecznej przysługuje zasiłek stały, chyba że powstaje koincydencja przepisów o zasiłku stałym i rencie stałej, wówczas przysługuje to drugie świadczenie. W celu zaspokojenia niezbędnej potrzeby bytowej należy się zasiłek celowy na pokrycie części lub całości kosztów zakupu żywności leków i leczenia, opału, odzieży, niezbędnych przedmiotów użytku domowego, drobnych remontów i napraw w mieszkaniu, a także pogrzebu. Zasiłek ten jest przyznawany na podstawie przepisów o powszechnym ubezpieczeniu w NFZ. Bezdomny może starać się ponadto o specjalny zasiłek celowy i zasiłek okresowy na ekonomiczne usamodzielnienie się. Pomoc taką udziela się w formie rzeczowej oraz świadczenia pieniężnego przyznanego w postaci zasiłku celowego lub nieoprocentowanej pożyczki, której warunki spłaty określone są w umowie z gminą, przy czym pożyczka może być umorzona, jeśli nastąpi usamodzielnienie. Ponadto bezdomni całkowicie niezdolni do pracy z powodu stanu

21 Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483. Kwestie bezdomności zawiera bezpośrednio art. 75 Konstytucji: „władze publiczne prowadzą politykę sprzyjającą zaspokojeniu potrzeb mieszkaniowych obywateli, w szczególności przeciwdziałają bezdomności, wspierają rozwój budownictwa socjalnego oraz popierają działania obywateli zmierzające do uzyskania własnego mieszkania”. Zaś art. 64 i 50 dotyczą ochrony prawa do mieszkania jako prawa do posiadania własności i prawa do jej ochrony; art. 50 gwarantuje osobie ludzkiej nienaruszalność mieszkania.

22 Dz.U. z 2004 r. Nr 64, poz. 593 z późn. zm.

23 Dz.U. z 2003 r. Nr 228, poz. 2255 z późn. zm.

24 Dz.U. z 2004, Nr 99, poz. 1001.

25 Dz.U. z 2001 r. Nr 79, poz. 855 z późn. zm.

26 Dz.U. z 2003 r. Nr 96, poz. 873 z późn. zm.

27 Dz.U. z 1991, Nr 64 poz. 203.

28 Dz.U. z 1933 r. Nr 22, poz. 162.

29 Dz.U. z 2001 r. Nr 126, poz. 1390.

zdrowia, a spełniający ustawowe warunki, mogą korzystać z renty socjalnej, emerytury i świadczeń emerytalnych³⁰.

Pomoc osobom bezdomnym realizują się poprzez:

- wsparcie działań integracji i aktywizacji społeczno-zawodowej poprzez „ścieżkę” usamodzielnienia ekonomicznego (kontrakty socjalne, a także specyficzne umowy z osobami bezdomnymi – indywidualny program wychodzenia z bezdomności, indywidualny program zatrudnienia socjalnego) pozwalające na ponowne odgrywanie ról społecznych oraz rodzinnych;
- wsparcie działań w obszarze poprawy standardów pobytu i noclegu w placówkach, a szczególnie organizowanie prac adaptacyjnych i remontowych istniejącej bazy, przy jednoczesnym spełnieniu wymogu gminnych programów rynku pracy z udziałem osób bezdomnych, przebywających w tych placówkach (przyuczenie do zawodu, staże, organizowanie grup zaopatrzeniowych itp);
- wsparcie działań prewencyjno-osłonowych poprzez: prowadzenie działalności informacyjno-wydawniczej, a szczególnie rozpowszechniania na obszarze gminy informacji o możliwościach uzyskania pomocy oraz adresach placówek, noclegowni, ośrodków wsparcia itd.; promowania wzorców (standardów) indywidualnych programów wychodzenia z bezdomności, dobrych praktyk w zakresie zapobiegania bezdomności oraz realizowania koncepcji programowych w formule „pomocy dla samopomocy”; prowadzenia działań osłonowych, w tym m.in.: zabezpieczanie noclegu, wyżywienia, środków higieny i odzieży, udzielanie pomocy prawnej, doradztwo w sprawach lokalowych, meldunkowych, współdziałanie z jednostkami organizacyjnymi służby zdrowia w udzielaniu doraźnej pomocy medycznej i sanitarnej, współdziałanie z poradniami uzależnień, współdziałanie z jednostkami organizacyjnymi pomocy społecznej w zakresie możliwości uzyskania skierowania do domów pomocy społecznej oraz w uzyskaniu świadczeń z zabezpieczenia społecznego³¹.

Wśród programów dotyczące walki z bezdomnością w Polsce można wymienić³²:

1. Projekt Krajowej Strategii Wychodzenia z Bezdomności – w 2008 roku w Polsce powstała inicjatywa stworzenia „Krajowej Strategii Wychodzenia z Bezdomności”. Inicjatywa została zapoczątkowana przez Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej. W pierwszej połowie 2008 roku Sekretarz Stanu Jarosław Duda powołał zespół roboczy, którego zadaniem było przygotowanie projektu „Krajowej Strategii Wychodzenia z Bezdomności”. Organizatorem i koordynatorem prac został Departament Pomocy i Integracji Społecznej Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej, który do współpracy zaprosił wybrane organizacje pozarządowe. W gronie niniejszych organizacji znalazły się: Towarzystwo Pomocy im. św. Brata Alberta, Caritas

30 S. Grzegorzewski, *Analiza aktualnej sytuacji prawnej w kontekście świadczenia pomocy osobom bezdomnym* [w:] D. Zalewska, M. Oliwa-Ciesielska, I. Szczepaniak-Wiecha, S. Grzegorzewski (red.), *Formy pomocy bezdomnym. Analiza ułatwień i ograniczeń problemu*, Warszawa 2005, s. 150–153.

31 *Ibidem*, s. 4–6.

32 P. Olech, *Polityka społeczna w Polsce a perspektywa ustanowienia krajowej i zintegrowanej strategii wobec problemu bezdomności – analiza istniejących planów i programów*, [w:] M. Dębski, (red.) *Problem bezdomności w Polsce. Wybrane aspekty – diagnoza Zespołu Badawczego*, Gdańsk 2001, s. 184–194.

Diecezji Kieleckiej, Stowarzyszenie MONAR, Fundacja Pomocy Wzajemnej BARKA, Pomorskie Forum na rzecz Wychodzenia z Bezdomności, Stowarzyszenie Otwarte Drzwi oraz Fundacja Rozwoju Przedsiębiorczości Społecznej „Być Razem”. Do współpracy zaproszono także Departament Pożytku Publicznego. W maju 2008 odbyło się spotkanie zespołu, podczas którego ustalono strukturę projektu strategii oraz podzieleno zadania między partnerów, w celu przygotowania wstępnych roboczych materiałów. Dokument postanowiono podzielić na następujące obszary:

- Obszar I: Diagnoza oraz analiza skali zjawiska bezdomności,
 - Obszar II: Priorytety działań dla pomocy społecznej,
 - Obszar III: Priorytety działań dla budownictwa socjalnego,
 - Obszar IV: Edukacja i zatrudnienie (w tym KIS-y i CIS-y),
 - Obszar V: Dostęp do usług zdrowotnych.
2. Krajowy Program Wychodzenia z Bezdomności i Rozwoju Budownictwa Socjalnego 2009–2015 – w styczniu 2009 roku Departament Pomocy i Integracji Społecznej MPiPS opublikował do konsultacji społecznych i międzyresortowych dokument „Krajowy Program Wychodzenia z Bezdomności i Rozwoju Budownictwa Socjalnego 2009–2015”. Dokument niniejszy, poza zmienioną nazwą, zawierał tylko elementy wstępnie planowanej strategii, program nie miał założonej w ramach zespołu roboczego struktury ani jego zakresu tematycznego. Dokument nie zawierał także ekspertyz opracowanych przez członków zespołu roboczego, przygotowanych na potrzeby strategii. Krajowy Program Wychodzenia z Bezdomności i Rozwoju Budownictwa Socjalnego w trakcie jego opracowywania nie był także konsultowany w ramach powołanego zespołu roboczego, w tym czasie nie odbyło się żadne spotkanie zespołu, nie była utrzymywana także bieżąca komunikacja. Wydaje się, że Ministerstwo zniechęcone doświadczeniami pracy zespołu lub presją czasową związaną z przygotowaniem ostatecznego materiału wybrało wariant samodzielnego przygotowania dokumentu programowego. W związku z dość krótkim okresem przesyłania uwag do niniejszego programu, MPiPS otrzymało stosunkowo niewiele informacji zwrotnych w tym zakresie, jedną z niewielu stanowią „Uwagi Towarzystwa Pomocy im. Św. Brata Alberta”.
 3. Program Wspierający Powrót Osób Bezdomnych do Społeczności – od 2000 roku Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej realizuje program wspierania organizacji pozarządowych w walce z bezdomnością. Program ten, wcześniej nazwany „Bezdomność”, w 2006 roku przeszedł poważną merytoryczną metamorfozę i uzyskał nową nazwę „Powrót Osób Bezdomnych do Społeczności”, by w 2010 roku otrzymać nazwę „Program Wspierający Powrót Osób Bezdomnych do Społeczności”. Program dotychczas realizowany był dwutorowo, jeden Centralny – skierowany do ponadregionalnych organizacji, zarządzany bezpośrednio przez Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, drugi Regionalny – skierowany do organizacji lokalnych, zarządzany przez odpowiednie Urzędy Wojewódzkie. Program przez wiele lat wspierał organizacje w zapewnieniu pomocy doraźnej i interwencyjnej, w gruncie rzeczy od 2006 roku został poszerzony o moduł wspierający, promujący działania w zakresie integracji społecznej i wychodzenia z bezdomności oraz działania prewencyjne. W 2010 roku zniesiono podział na tor Regionalny i Centralny. Projekty składane i wstępnie oceniane są w Urzędach Wojewódzkich, a następnie przekazywane do Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej, które podejmuje ostateczną decyzję i podpisuje umowy z wybranymi organizacjami.

4. Rządowy program wsparcia finansowego z Funduszu Dopłat tworzenia lokali socjalnych, mieszkań chronionych, noclegowni i domów dla bezdomnych – w Polsce istnieje tylko jeden program mieszkaniowy odnoszący się wprost do zagadnienia zagrożenia bezdomnością, a także samego zjawiska bezdomności. Obecnie nazywa nosi nazwę „Rządowy program wsparcia finansowego z Funduszu Dopłat tworzenia lokali socjalnych, mieszkań chronionych, noclegowni i domów dla bezdomnych”. Program ten pierwotnie powstał jako „Pilotażowy program finansowego wsparcia dla gmin w budowie lokali socjalnych, noclegowni i domów dla bezdomnych”.

Celem pomocy społecznej jest zaspokojenie ponadpodmiotowych potrzeb życiowych osób i rodzin w sytuacjach bezdomności, bezrobocia, ubóstwa, upośledzenia, długotrwałej choroby, alkoholizmu, trudności z przystosowaniem się do życia po opuszczeniu zakładu karnego³³. Katalog enumeratywnie przedstawionych świadczeń zawarty w art. 36 ustawy podaje, że osobie bezdomnej przysługuje m.in. pomoc w postaci: udzielenia schronienia, otrzymania bielizny, odzieży, obuwia, posiłku, usługi opiekuńczej, sprawienia pogrzebu. Zgodnie z art. 17 ustawy zadania te nałożone są na organa samorządu gminnego³⁴.

Bezdomnych bezpośrednio dotyczy art. 48 i art. 49 ustawy. Art. 48 reguluje treść oraz zasady przyznawania świadczeń w formie pomocy doraźnej poprzez udzielenie schronienia, posiłku i ubrania. Jako prawo do schronienia ustawodawca przyjął przyznanie tymczasowego miejsca noclegowego w porze między zmierzchem a świtem w placówkach takich jak: noclegownia, schronisko, dom dla bezdomnych. W myśl ustawy „schronisko” jest jednostką organizacyjną, która zapewnia opiekę tymczasową z powodu utraty własnego schronienia wskutek katastrofy budowlanej, nakazu rozbiórki, oczekiwania na lokal zastępczy, wykonania eksmisji, egzekucji wywłaszczenia, utraty pamięci, nieporadności w samodzielnym zapewnieniu mieszkania. Natomiast „noclegownia” udostępnia nocleg osobom nie mającym z różnych względów możliwości skorzystania z własnego lokum. W przeciwieństwie do schroniska jest przeznaczona dla osób, które faktycznie dysponują własnym pomieszczeniem mieszkalnym, ale świadomie z niego rezygnują, kierując się potrzebą ochrony innych interesów. Zaś „domy dla bezdomnych” są jednostkami wyspecjalizowanym w zapewnianiu noclegów osobom niezamieszkującym w lokalu mieszkalnym (w rozumieniu przepisów o ochronie praw lokatorów) i niezameldowanych na pobyt stały (w rozumieniu przepisów o ewidencji ludności i dowodach osobistych), a także osobom nie zamieszkującym w lokalu mieszkalnym i zameldowanych na pobyt stały w lokalu, w którym nie ma możliwości zamieszkania³⁵. Kolejną formą pomocy są „mieszkania chronione” oraz „mieszkania adaptacyjne”, przyznawane w szczególności osobie z zaburzeniami psychicznymi, opuszczającej rodzinę zastępczą, placówkę opiekuńczo-wychowawczą, młodzieżowy ośrodek wychowawczy, zakład dla nieletnich, dla uchodźców – osoba, której zostało przyznane, ponosi koszty jego utrzymania.

W myśl art. 48 omawianej Ustawy bezdomny może otrzymać odzież, gdy jest jej pozbawiony, a nie może sam jej sobie zapewnić – dotyczy to ubrania niezbędnego (bielizny, odzieży wierzchniej i obuwia) odpowiadającego jednocześnie indywidualnym właściwościom osoby potrzebującej oraz porze roku. Przysługuje mu także prawo do jednego gorą-

33 Ustawa o promocji zatrudnienia..., art. 7.

34 W. Maciejko, P. Zaborniak, *Ustawa o pomocy społecznej. Komentarz*, Warszawa 2008, s. 129–132.

35 *Ibidem*, s. 234–235.

cego posiłku dziennie, umożliwiającego zaspokojenie potrzeb energetycznych człowieka, powodując uczucie biologicznej sytości. Podobnie jak w przypadku prawa do odzieży, uzyskać może go osoba, która nie jest w stanie własnym staraniem go sobie zapewnić³⁶.

Natomiast art. 49 Ustawy gwarantuje osobie bezdomnej objęcie jej indywidualnym planem wychodzenia z bezdomności. Jest to świadczenie niepieniężne o charakterze usługi publicznej z uwzględnieniem działań długofalowych. Polega na wspieraniu w rozwiązywaniu problemów życiowych, w szczególności rodzinnych, mieszkaniowych, oraz pomocy w znalezieniu pracy. Plan ten jest opracowywany przez pracownika socjalnego ośrodka pomocy społecznej bądź schroniska lub domu dla bezdomnych. Osoba objęta planem ma opłacane przez ośrodek pomocy społecznej składki na ubezpieczenie zdrowotne na zasadach określonych w przepisach o powszechnym ubezpieczeniu w NFZ³⁷.

Bibliografia

- Abucewicz-Szcześniak M., *Bezdomność we współczesnej literaturze przedmiotu*, „Polityka Społeczna” 2001, nr 1.
- Anderson L., Snow D.A., Cress D., *Negotiating the public realm: stigma management and collective action among the homeless* [w:] S.E. Cahill, L.H. Lofland (red.), *Research in Community Sociology: The Community of the Streets*, Greenwich 1994.
- Anderson L., Snow D.A., *Identity Work among the Homeless: The Verbal Construction and Avowal of Personal Identities*, „American Journal of Sociology” 1987, nr 92.
- Armaline W.T., *Kids need structure: negotiating rules, power, and social control in an emergency youth shelter*, „American Behaviors Science” 2005, nr 48.
- Bartosz B., Błażej E., *O doświadczaniu bezdomności*, Warszawa 1995.
- Browarczyk Ł., Dębski M. (red.), *Forum. O bezdomności bez lęku*, Gdańsk 2010.
- Buck P.O., Toro P.A., Ramos M.A., *Media and professional interest in homelessness over 30 years (1974–2003)*, „Analyses of Social Issues and Public Policy” 2004, nr 4.
- Burrows R., *The social distribution of the experience of homelessness* [w:] R. Burrows, N. Pleace, D. Quilgars (red.), *Homelessness and social policy*, London 1997.
- Busch-Geertsema V., *Urban Governance, Homelessness and Exclusion: Homelessness and Access to Space in Germany* [w:] J. Doherty, B. Edgar (red.), *In my Caravan, I feel like Superman. Essays in Honour of Henk Meert 1963–2006*, Brussels 2008.
- Dębski M., *Socjodemograficzny portret zbiorowości ludzi bezdomnych województwa pomorskiego – grudzień 2007* [w:] A. Dębska-Cenian, G. Cis, A. Maj, B. Prusak (red.), *POMOST. O bezdomności bez lęku*, Gdańsk 2007.
- Dębski M., Stachura K. (red.), *Oblicza Bezdomności*, Gdańsk 2008.
- Dobrowolski P., Mądry I. (red.), *Ubodzy i bezdomni*, Katowice 1998.
- Dokument z okazji Międzynarodowego Roku Schronienia dla Bezdomnych*, „L'Osservatore Romano” 1988, nr 2.
- Duda M. (red.), *Bezdomność: Trudny problem społeczny*, Kielce 2008.
- Duracz-Walczak A., *Bezdomność w Polsce – o ujednoczenie pojęć*, „Polityka Społeczna” 1998, nr 5–6.
- Duracz-Walczak, A. (red.), *W kręgu problematyki bezdomności polskiej*, Gdańsk 2001/2002.
- Frieske K.W., *O potrzebie de-instytucjonalizacji bezdomności*, „Polityka Społeczna” 2001, nr 1.
- Fronckiewicz-Wronka A., Zralek M., *Bezdomność jako problem społeczny* [w:] P. Dobrowolski (red.), *Ubodzy i bezdomni*, Katowice 1998.

36 *Ibidem*, s. 237.

37 *Ibidem*, s. 238–239.

- Gąsior H., *Fenomen bezdomności*, „Auxilium Sociale” 1998, nr 1.
- Gieramkowska R., *Oblicza bezdomności. Teoria i praktyka* [w:] J. Grotowska-Leder, K. Faliszek (red.), *Ekсклюzja i inkluzja społeczna. Diagnoza – uwarunkowania – kierunki działań*, Toruń 2005.
- FIPress, *Raport Bezdomność w Polsce i w Europie*, <http://wiadomosci.ngo.pl/wiadomosc/37738.html>.
- Gralewicz M., *Bezdomność jako przejaw adaptacji społecznej* [w:] P. Dobrowolski, I. Mądry, (red.), *Ubodzy i bezdomni*, Katowice 1998.
- Grzegorzewski S., *Analiza aktualnej sytuacji prawnej w kontekście świadczenia pomocy osobom bezdomnym* [w:] D. Zalewska, M. Oliwa-Ciesielska, I. Szczepaniak-Wiecha, S. Grzegorzewski (red.), *Formy pomocy bezdomnym. Analiza ułatwień i ograniczeń problemu*, Warszawa 2005.
- Jan Paweł II, *Orędzie na Wielki Post 1997*, „L'Osservatore Romano” 1997, nr 3.
- Kinal A., *Bezdomność jako wyzwanie dla społeczności lokalnej*, „Rocznik Lubuski” 2003, t. XXIX, cz. I.
- Koegel P., Melamid E., Burnam M.A., *Childhood risk factors for homelessness among homeless adults*, „American Journal of Public Health” 1995, nr 12.
- Koncepcyjna i operacyjna definicja bezdomności i wykluczenia mieszkaniowego FEANTSA*, <http://www.bezdomnosc.edu.pl/content/view/19/71/>.
- Kubicka H., *Bezdomność – przykład zagrożenia rozwoju społeczno-kulturowego przez stopniową utratę związków z innymi a instytucjonalne możliwości i granice włączania społecznego* [w:] E. Marynowicz-Hetka (red.), *Pedagogika społeczna*, Podręcznik akademicki, t. 1, Warszawa 2006.
- Maciejko W., Zaborniak P., *Ustawa o pomocy społecznej. Komentarz*, Warszawa 2008.
- Moczuk E., *Bezdomność jako problem społeczny w opiniach osób bezdomnych* [w:] T. Sołtysiak (red.), *Poczucie nieegalitarności, ubóstwo, bezdomność a zjawiska patologii społecznej w aktualnej rzeczywistości kraju*, Włocławek 1999.
- Moczuk E., *Bezdomność jako problem społeczny w świadomości osób bezdomnych*, „Polityka Społeczna” 2000, nr 10.
- Olech P., *Polityka społeczna w Polsce a perspektywa ustanowienia krajowej i zintegrowanej strategii wobec problemu bezdomności – analiza istniejących planów i programów* [w:] M. Dębski (red.), *Problem bezdomności w Polsce. Wybrane aspekty – diagnoza Zespołu Badawczego*, Gdańsk 2001.
- Oliwa-Ciesielska M., *Piętno nieprzystosowania. Studium o wyizolowaniu społecznym bezdomnych*, Poznań 2004.
- Petrozolin-Skowrońska B. (red.), *Nowa Encyklopedia Powszechna PWN*, Warszawa 1995.
- Piekut-Brodzka D., *Bezdomność*, Warszawa 2006.
- Piekut-Brodzka D., *O bezdomnych i bezdomności - aspekty fenomenologiczne, etiologiczne i terapeutyczne*, Warszawa 2000.
- Pisarska M., *Bezdomni w Łodzi – analiza socjologiczna*, „Polityka Społeczna” 1994, nr 11/12.
- Pisarska M., *Miejskie schronisko dla bezdomnych kobiet*, „Praca Socjalna” 1993, nr 4.
- Poławski P., *Obrazy bezdomnych i bezdomności. Instytucjonalizacja reakcji na problem społeczny*, „Polityka Społeczna” 2001, nr 1.
- Popielarska B., *Przyczyny bezdomności w świetle teorii psychologicznych* [w:] A. Duracz-Walczak (red.), *W kręgu problematyki bezdomności polskiej*, Gdańsk 2001/2002.
- Porowski M., *Bezdomność – obraz zjawiska i populacji ludzi bezdomnych* [w:] T. Pilch, I. Lepalczyk (red.), *Pedagogika społeczna*, Warszawa 1995.
- Porowski M., *Bezdomność* [w:] D. Lalak, T. Pilch (red.), *Elementarne pojęcia pedagogiki społecznej i pracy socjalnej*, Warszawa 1999.
- Porowski M., *Bezdomność* [w:] W. Kwaśniewicz (red.), *Encyklopedia Socjologii*, t. 1 A–J, Warszawa 1998.
- Przemeński A., *Bezdomność jako kwestia społeczna w Polsce współczesnej*, Poznań 2001.
- Przemeński A., *Bezdomność. Polityczno-społeczna definicja i formy zjawiska*, „Praca Socjalna” 1998, nr 4.
- Przemeński A., *Zjawisko bezdomności w Polsce współczesnej*, „Polityka Społeczna” 1998, nr 4.
- Rogozińska I., *Bezdomność w Polsce. Diagnoza na dzień 31 stycznia 2010*, Materiał informacyjny, Warszawa 2010.
- Romański H., *Główne kierunki zmian w strukturze społecznej* [w:] M. Marody (red.), *Wymiary życia społecznego. Polska na przełomie XX i XXI wieku*, Warszawa 2002.

- Rossi P.H., *Down and Out in America: The Origins of Homelessness*, Chicago 1989.
- Sachs J., *Koniec z nędzą. Zadanie dla przyszłego pokolenia*, Warszawa 2006.
- Sikorska J., *Konsumpcja*, Warszawa 1998.
- Śledzianowski J., *Towarzystwo Pomocy im. św. Brata Alberta a Bezdomność*, Wrocław 1995.
- Śledzianowski J., *Zdrowie bezdomnych*, Kielce 2006.
- Sołtysiak T., *Powiązania bezdomności z zachowaniami patologicznymi*, „Problemy Alkoholizmu” 1997, nr 2/3.
- Stankiewicz L., *Zjawisko bezdomności. Etapy przechodzenia w stan bezdomności*, „Auxilium Sociale” 1999, nr 1–2.
- Stankiewicz L., *Zrozumieć bezdomność*, Olsztyn 2002.
- Tyl M., *Dysfunkcjonalność rodziny a bezdomność*, „Praca Socjalna” 2005, nr 1.
- Ustawa z dn. 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej (Dz.U. z 2004 r. Nr 64, poz. 593).
- Wierzbicka K., *Problem bezdomności w Polsce* [w:] E. Kuminek (red.), *Strefy niedostatku i nędzy mieszkaniowej w Polsce*, Warszawa 1990.
- Zalewska D., *Metodologiczne uwarunkowania badań nad bezdomnością* [w:] D. Zalewska, M. Oliwa-Cieślińska, J. Szczepaniak-Wiecha, S. Grzegorski (red.), *Formy pomocy bezdomnym. Analiza ułatwień i ograniczeń problemu*, Warszawa 2005.